

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Rel.}
_{Sec.} 202

Title: Raghuvamsa
Canto. III

Not

202

Incomplete

:	Raghuvamsha	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	Third Canto	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
202	:	:	Remarks

ता

संप्रतिक्षामतारव्यगर्भलक्षणवर्णयति॥ शरीरेति॥ शरीरस्य सादात्काश्यादसमप्रभणपरिमिताभ
 रणालोप्रपुष्पवत्पांडुनाभुवेनोपलक्षितासासुरक्षिणाविचेयामृग्यास्तारकाः यस्याः सातथोक्ता वि
 रलनक्षत्रेत्यर्थः॥ तनुप्रकाशेनात्मकान्तिनामुखशशिनापलक्षिता॥ ईषदसंप्रसाप्रभाताप्रभातकल्पा
 प्रभादीषन्पूनाइत्यर्थः॥ तसिलादिषारुत्वसुचेतिप्रभातशब्दस्यपुंवद्भावः॥ शर्वरीवालक्ष्यत॥ शरीरसादा
 दिगर्भलक्षणमाहवाहटः॥ क्षामतागरिमाकुक्षोमूर्च्छाछर्दिरोचकं॥ जंभाप्रसेकसदनं॥ रोमराज्याः प्र

शरीरसादादसमप्रभणामुखेनसालक्ष्यतलोध्रपांडुना॥ तनुप्रकाशेनविचेयतारकाप्रभातक
 ल्माशशिनेवशर्वरी॥ २॥ तदाननमत्सुरभिश्चितीश्वरोरहस्युपाधायनदक्षिमाधयो॥ करीवसिक्तं
 पृषतेःपयोमुचामुचिचिपयैवनराजिपल्लवले॥ ३॥

काशनमिति॥ २॥ तदाननमिति॥ क्षितीश्वरोरहसिपल्लुरभिमुदासुरभिगंधितस्याः आननमुपाधायतसिन्ना
 ययो॥ कभिव॥ शुचिव्यपायेयीष्मावसाने॥ शुचिःशुभेनुपहतेश्रृंगाराषाढयोःसिन्ते॥ श्रीषोहतवहोपिस्पा
 पधाशुलभमंभिणीतिविश्वः॥ पयोमुचामेयानांपृषतेःविंदुभिः॥ पृषतिविंदुपृषताइत्यमरः॥ सिक्तमुक्षितं
 नराज्यः॥ पल्लवमुपाधायकरीवगजेंद्रइव॥ अत्रकरीवनराजिपल्लवानां॥ कान्ताकामिनीवदनस्यचसा
 धर्म्यमनुसंधेयं॥ गर्भिणीनामृद्धक्षणं॥ लोकेप्रसिद्धमेव॥ एतेनरोहदाख्यगर्भलक्षणमुच्यते॥ ३॥

दोहदलक्षणेहेतुंतरमुत्प्रेक्षते द्विमिति ह्यस्मादिगंतविश्रांतरथश्रवकवतीतरयाः सुतस्तत्सुतोमरु
त्वानिंद्रः इंद्रोमरुत्वान्मधवेत्यमरः दिवंस्वर्गमिवभुवंभोक्ष्यते भुजोनवनेइत्यात्मनेपदं अतःसा
सुदक्षिणाप्रथमंतथाविधेभ्रविकारेमृद्वेअभिलष्यतइत्याभिलाषोभोभ्यवस्तुतस्मिन्कर्मणिपठ्य
अत्ययः रस्यदेतेआस्वायंतेइतिरसाभोग्यार्थः अन्येचतेरसाश्रवतान्विलेध्यविहायमनोबबंधनिरथा
वित्यर्थः दोहदहेतुकस्यमृद्वक्षणस्यपुत्रभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते ४ नमेइति मगधस्यरातो

दिवंमरुत्वानिवभोक्ष्यसेभुवंदिगंतविश्रांतरथोहितसुतः अतोभिलाषेप्रथमंतथाविधेमनोब
बंधान्यरसान्विलेध्यसा ४ नमेहियार्शसतिकिंचिदीक्षितंस्पृहावतीवस्तुषुकेषुमागधी ३
तिस्मपृच्छत्यनुवेलादतः प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः ५

पत्यंस्त्रीमागधीसुदक्षिणाद्वन्मगधकलिंगसूरमसादण् इत्यणप्रत्ययः द्वियाकिंचित्किमपि
ईक्षितमिष्टमेमत्तंनशंसतिनाचष्टे केवस्तुपुस्पृहावतीत्यनुवेलादतःपुच्छमादतआदतवान्कर्तारि
क्तः आदतोसादरावितिवित्यमरः प्रियायासखिःसहचरिः उत्तरकोशलेश्वरोदिकोपः पुच्छतिस्म
पपृच्छलरःसा इतिभूतार्थेत्तत् सखीनां विश्रंभंभूमित्वादितिभावः ५

उपेत्येति॥ दोहदंगर्भिणीमनोरथाः॥ दोहदं दोहदंश्रुत्वालासं वसमं स्मृतमिति हलायुधः सासु
दक्षिणादोहदेनगर्भिणीमनोरथेनदुःस्वशीलतांदुःस्वभावतां उपेत्यप्राप्ययद्रस्तुवेत्रेआचकाक्षत
दाहृतमानीतंभेर्त्तेशेषः॥ तदस्तुस्वयंअपश्यदेवाभतेत्यर्थः कुतःह्यस्मात्कारणादस्यभूप
तेरिष्टंस्तुत्रिदिवेपिस्वर्गेपिअनासाद्यमनवाप्यन्नाभूत्॥ किंचान्वयानेत्याह॥ अधिज्यधन्वनइ
ति नहिवारपत्नीनांअलभ्यनामकिंचिदस्तीतिभावः॥ अत्रवाहटः॥ यादृशोविवाहांतेश्रुत्वाचवि
उपेत्यसादोहदुःस्वशीलतांयदेववेतदपश्यदाहृतं॥ नह्यिमस्यास्त्रिदिवेपिभूपतेर
भूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः॥६॥ क्रमेणनिस्तीर्यचदोहदव्यथांप्रचीयमानावयवाररा
जसा पुराणपत्रापगमादनंतरंलतेवसंज्ञां संज्ञांमनोज्ञपदुवा ७

विधात्मकेति॥ एतच्चपत्नीमनोरथपूरणाकरणेदृष्टंभवात् नतु राज्ञःश्रीलोल्यात् तदुक्तं
देयमप्यहितं॥ तस्येहितायहितमत्मकं॥ श्रुत्वाविधावेगंभस्यविरुतिश्चातिरेकव अन्यत्रदोह
दस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयादिति॥६॥ क्रमेणिति सासुदक्षिणाक्रमेणदोहदव्यथांचनिस्ती
र्यंप्रचीयमानावयवापुष्पमानावयवासतीपुराणपत्रापगमादनंतरंसंज्ञाः संज्ञाताः प्रत्यगुत्तात्म
नोज्ञापदुवायस्याः सालतेवरराजं

लक्षणांतरं वर्णयति ॥ दिनेष्विति ॥ दिनेषु दोहदिवसेषु गच्छन्नुनितां तपीवरमतिस्थूलमासमंतानी
लेमुखे चंचुके यस्य तत्तदीयं स्तनद्वयं भ्रमेरेरनिलीढयो रभिव्यासयोः सुजातयोः सुंदरयोः पंकजकोश
योः पद्ममुकुलयोः श्रियंति रश्चकार ॥ अत्र बाहवः ॥ अम्लेष्टतस्तेनोपीनो श्वेतान्यो वृष्णा चंचुकोऽ
ति ॥ ८ ॥ निधानगर्भमिति ॥ नृपः ससत्त्वामापेक्षसत्त्वगर्भिणीमित्यर्थः ॥ महिषी निधानं निधिग

दिनेषु गच्छन्नुनितां तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं ॥ तिरश्चकार ॥ अम
रानिलीढयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियं ॥ ८ ॥ निधानगर्भमिव सा
गरां वरां शमीमिव श्रयंतरत्नी नपावकां ॥ नदीमिवान्तः सलिलां सरस्वतीं च
पः ससत्त्वामहिषीममन्यत ॥ ९ ॥

भेयस्यास्तां सागरां वरां ॥ समुद्रवसनां भूमिमिवेत्यर्थः ॥ कामिव ॥ अश्रयंतरेलीनः
पावको यस्यास्तां शमीमिव ॥ शमीतरो वन्हिरस्तीत्यत्र लिंगशमीगर्भोदग्निमयंती
ति ॥ अंतर्गर्भसलिलां सरस्वतीं नदीमिवामन्यत ॥ एतेन गर्भस्य भाग्यवत्वं तेन स्वित्य
पवित्रत्वा निविचक्षितानीति ॥ ९ ॥

प्रियेति धीरः सः प्रियायाः अनुरागस्य मनः समुन्नेते ॥ ओदार्यस्य ॥ भुजेन भुजबले नार्जितानां
ननु वाणिज्यादिना गंतेषु संपदा ॥ धृतेः कशमे पुत्रो भविष्यतीति संतोषस्य वा ॥ धृतिर्योगांतरे धैर्ये
धारणाधरतुष्टिचितिविश्वः ॥ सदृशीः अनुरूपाः पुमान् स्मृत्यते अनेनेति पुंसवनं तदादिर्यासांताः
क्रियाः यथाक्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् ॥ आदिशब्देना मनवलो भवनसीमंतोन्नयने गृह्यते
प्रियानुरागस्य मनः समुन्नेतेर्भुजार्जितानां च दिगंतसंपदा ॥ यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रि
या धृतेश्च धीरः सदृशीर्ज्यधत्तसः ॥ १० ॥ सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासन
यागृहागतः ॥ तयोपचारां जलसिंघं हस्तयाननंदपारिष्वनेन यानृपः ॥ ११ ॥

अथ मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं ॥ यदहः पुंसां वृक्षत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादिति पारस्करः च
तुर्थे मनवलो भनमित्याश्वलायनः ॥ षष्ठाष्टमे वा सीमंतोन्नयनं इति याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सुरेन्द्रेति
गृहगतो नृपः ॥ सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैः आश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवा
द्वारा त्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितयेत्यर्थः ॥ उपचारपूजापचारस्याजलावंजलिकरणे
सिंघं हस्तया पारिष्वनेन यानंतरलाक्ष्यातया सुदक्षिण्या चंचलंतरलं चैव पारिष्वचपरिष्वच इत्यमरः
ननंद ॥ सुरेन्द्रमात्राश्रितेति ॥ अत्रमनुः ॥ अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति ॥ ११ ॥

रघु० म० ३
४

कुमारेति॥ अथ कुमारभृत्यावालचिकित्सा॥ संज्ञायाममजनिषदेत्यादिनावयप॥ यातस्याकु
कुशलेरांसेहितेभिषगिभिर्वैद्यैः॥ भिषकंवेद्योचिकित्सके इत्यमरः॥ गर्भस्यभर्मणि॥ भरेणोपोष
णेभर्महेमभृतिभर्मइतिशाश्वतः॥ भ्रुजोमनिचप्रत्ययः॥ अनुष्ठितेरुतेमतिकाले दशमेमासि
अन्यत्रग्राष्मावसानेप्रसवस्यगर्भमोचनेस्यान्मुखीमासंनप्रसवमित्यर्थः॥ स्यादुत्पादेफले
पुष्पेप्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः॥ अत्राप्यस्याः संज्ञातानीत्यभिज्ञाता॥ तदस्यसंज्ञातंतार

कुमारभृत्याकुशलेरधिष्ठितेभिषगिभारोक्षे रथगर्भभर्मणि॥ पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मु
खीप्रियाददर्शकालेदिवमभिज्ञतामिव॥ १२॥ ग्रहेस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयेरसूर्यगैः
सूचितभाग्यसंपदं॥ असूतसूनुंसमयेराचीसमात्रिसाधनाशक्तिरिवार्थमक्षयं॥ १३॥
कारिभ्यइतवृत्तिजचप्रत्ययः दिवमिवपतिः प्रतीतः तुष्टः संन॥ ख्यातेतद्वत्प्रतीत इत्यमरः प्रिया
ददर्शइत्यगर्भवर्मणीतिपाठे॥ गर्भोधानतीप्रेताइतिभावः॥ १४॥ ग्रहेरितिततः शब्दाइष्टाण्यास
मापुलोमजाशचीद्राणीइत्यमरः सासुदक्षिणासमयेप्रसूतिकालेसतिदशमेमासीत्यर्थः द
शमेमासिजायतेइतिश्रुतेः उच्चसंश्रयेः उच्चसंश्रयेस्तुंगस्थगैः असूर्यगैः अनस्तमितैः केचिद्य

थासंभवंपंचभिर्ग्रहेः सूचिताभाग्यसंपदस्यतंपुत्रत्राणिप्रभावमंत्रोत्साहात्मिकानिसाधना
न्युत्पादकानिचस्याः सात्रिसाधनाशक्तिः शक्तयः स्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाइत्यमरअक्षय
मर्थमिवास्त॥ पुत्रप्राणिगर्भमोचने॥ इत्यादादिषुपठ्यते॥ तस्मात्सातोः॥ कर्तरितुङ् अत्रेद
मनुसंधेयं॥ अजरुषभभृगांगनाकुलीराक्षषवणिजोचदिवाकरादितुंगाः॥ दशशिखीमनुयु
कृतिथीदिप्रांशेस्त्रिनवकविंशतिभिश्चतेस्तनीचाइतिसूर्यादीनांसप्तग्रहाणामेषवृषभादयोरा
शयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टाः उच्चस्थानानिस्वस्तुंगापक्षयासप्तमस्थानानिनीचानि तत्रोच्चै
षपिदशमादयोराशिंविंशंशा यथाक्रमंपरमोच्चानि॥ नीचेषुपरमनीचानीतिजातकश्लोकार्थः
अत्रांशस्त्रिंशोभागयथाहनादः॥ विंशद्भागत्मकंलग्नमिति सूर्यप्रत्यासत्तियहाणामस्तम
योनामतदुक्तंद्युमानसेरविणास्तमयोयोगवियोगस्तुदयोभवेदितेति॥ चस्वोच्चस्थाः फलंति
नअस्तगानीचनीचगांतदुक्तं॥ राजभृगांके स्वोच्चैर्पूर्णस्वर्धर्गर्पेसुहृद्देयादंदिउभेक्षभं
रेचरेचनीचस्थानीयानास्तगोवानकिंचित्पादंन्यूनंस्वत्रिकोणेदहातीतितदिदमाहकविः उ
च्चसंश्रयेरसूर्यगैरितिचएवंसतियस्यजन्मकालेपंचभ्रतयोग्रहाः स्वोच्चस्थाः सदेवतुल्यो
भवति॥ तदुक्तंकूरस्थायोसुखिनः प्रकृष्टकार्योराजप्रतिरूपकाश्चराजानः एकद्वित्रिचतुर्भिर्जा

यंतैतः परं दिव्याइति तदिदमाहपंचभिर्ग्रहेति २३

दिश इति तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे ॥ अत्यंत संयोगे द्वितीया ॥ दिशः प्रसेदुः ॥ असंज्ञा बभूवुः ॥ भरु
तो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः ॥ वातिस्म ॥ अग्निः प्रदक्षिणा र्चिः सन् ॥ हविरादे ॥ स्वीचकार
इत्थं सर्वशुभं रचकं बभूव ॥ तथा हि तारुण्यं रघुप्रकाराणां भवो जन्मलोकाभ्युदयाय भवती

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखा प्रदक्षिणा र्चिहुतमग्निरादे ॥ बभूव सर्वशु
भं संसितक्षणे भवो हिलोकाभ्युदयाय तारुणा ॥ १४ ॥ अरिष्टशय्यापरि
तो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥ निशीथदीपाः सहसाह
तत्विषो भववुरालेख्य समर्पिता इव ॥ १५ ॥

तिशेषः ॥ ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अरिष्टेति ॥ अरिष्टा ॥ सूतिकाग्रहं ॥ अरिष्टं सति
वाग्रहमित्यमरः ॥ अरिष्टशय्यापरितो गतः परित समया निकषाहा ऋते प्रतियोगेषु दस्य
ते इति द्वितीया विसारिणा सुजन्मनस्तस्य शिशोर्निजेनेने ॥ सर्गि के ण तेजसा सहसाह तत्वि
षा निशीथदीपाः ॥ अर्धरात्रदीपाः ॥ रात्रां न्हाहाः पुंसि ॥ अर्धरात्रं निशीथो ह्येत्यमरः ॥ आले
ख्यचित्रे समर्पिता इव बभूवुः निशीथशब्दे दीपानां प्रभाधिक्यं संभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनायेति भूपतेरमृतं समिताक्षरममृतसमानाक्षरसरूपं संमितं सममित्याहा कुमारजन्मपुत्रो
त्यन्तिंशंसते कथयते ॥ श्रुत्वा तच्च रायांतः पुरचारिणे जनाय नयमेवादेयमासीत् ॥ किंतु
शशिप्रभं च त्रमुभे चामरे च त्रादी नाराजः प्रधानांगत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ निवातेति ॥ निर्वीत
प्रदेशः ॥ निवातावाश्रया वाता वित्यमरः ॥ तत्र यत्पद्मं तद्दृष्टि मितेन निस्पंदेन चक्षुषा कांतं

जनाय श्रुत्वा तच्च रायशंसते कुमारजन्मा मृतसंमिताक्षरं ॥ अदेयमासीद्वयमेव
भूपतेः शशिप्रभं च त्रमुभे चामरे ॥ १५ ॥ निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य
कांतं पिवतः सुताननं ॥ महोदधेः पूरयेदुदं हुरुग्रहर्षः प्रबभूव चात्मनि ॥ १६ ॥

सुताननं पिवतः ॥ तच्छयापश्यतो नृपस्य गुरु रुक्मं ॥ ग्रहर्षः ॥ कर्ता इंदुर्दर्शनादुरुर्महोदधेः पू
रतलोघश्चात्मनि शरीरेन प्रबभूव रथातुं नशशां क अंतर्न भगतिस्मेति यावत् ॥ नत्पत्माधारे
रधिकमीयत इति भावः ॥ यद्वाहर्षः ॥ आत्मनि स्वस्मिन् विषयेन प्रबभूव ॥ आत्मानं नियतुं न
शशाक किंतु बहिर्निजगामेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सति ॥ सति दीपस्तुः ॥ तपस्विना पुरोधसा वशिन् तपस्वित्वा तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति
भावः ॥ तपो वनादेत्यागत्याखिले जातकर्मणि जातस्य कर्तव्ये संस्कारविषये कृते सति प्रत्यु
क्तसंस्कारः शाणोद्देश्यनादिर्यस्य स तथोक्तः ॥ आकरोद्भवः स्वनिप्रभवः ॥ स्वनिस्त्रियामा
करस्यादित्यमरः ॥ मणिरिव अधिकं बभौ ॥ वसिष्ठमंत्रप्रभावात्ते जिष्णो भूदित्यर्थः ॥ अत्रम

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपो वनादेत्यपुरोधसा कृते ॥ दित्वा दीपस्तुर्मणिराके
रोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥ सुखश्रवामंगलतूर्यनिः स्वनाः प्रमोद
नृत्यैः सहवारयोपिता ॥ न केवलं सद्यनिमागधीपतेः पथिव्यज्जंभंतस्त्रिवोकसमपि १९

तुः प्रज्ञाभिवर्धतालुं सो जातकर्मविधीयत इति ॥ १८ ॥ सुखश्रवा इति ॥ सुखकरः श्रवः श्रव
णोपेपांते सुखश्रवाः ॥ श्रुति सुखा इत्यर्थः ॥ मंगलतूर्यनिः स्वनाः ॥ मंगलवाद्यध्वनयः ॥ वारयोपि
तां वेश्यानां वारस्त्रीगणिकावेश्यारूपाज्जीवेत्यमरः ॥ प्रमोदनृत्यैः हर्षवन्नृत्यैः सहमागधी
पतेर्दित्वा दीपस्य सद्यनिकेवलं ग्रहणं नर्जयत ॥ किंतु योराकोपेपांते त्रिवोकसः पृषोदरादित्वा त्नापुः
देवाः तेषां पथ्याकाशेपिव्यज्जंभत ॥ तस्य देवांश्चत्वा देवोपकारित्वा च देवदुग्धयोर्मेदुरिति भावः १९

नेतिरक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दित्वा दीपस्य ॥ अतएव चोराद्यभावात् संयतो बल्यो
न बभूव नास्ति स्म नाभूत् ॥ किं तेना तजाह विसर्जयेदिति ॥ सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः
सन् ॥ यंबलं विसर्जयेद्विभोचयेत् ॥ किंतु सराजातदापितृणां ऋणाभिधानाद्धंधनाकेवलमेकं
यथा तथा स्वयमेक एवेत्यर्थः ॥ केवलः ॥ कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधारित इति शाश्वतः ॥ मुमुचे क

स्त न संयतस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्म हर्षितः ॥ ऋणाभिधानात्स्वयमेव के
वलं तदापितृणां मुमुचे संबन्धनात् ॥ २० ॥ श्रुतस्य यायादयमंतमर्भकस्तथापरे
षां युधिष्ठेति पार्थिवः ॥ अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमालसंभवं
र्मकर्तरि लिट् ॥ स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नेर्थे एष वानृणो यः पुर्वीति श्रुतेः प्रमाणं ॥ २० ॥ श्रुतस्य
ति ॥ अर्थवित्तं शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथ्वीश्वरो दित्वा दीपः अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यांतपारं
पायात् ॥ तथा युधिसंग्रामे परेषां ऋणामंतपारं पायात् शक्नुयादित्यर्थः ॥ शक्ति लिङ्गि ति शक्यार्थे
लिङ् ॥ इति हेतोर्धातोः ॥ अंगिरगिलपि गत्यर्था इति लपि धातोर्गमनार्थव्यमर्थमेव शालो न्याससंभवं
पुत्रं नाम्ना रघुचकार ॥ लपिवत्योर्नेलोपश्चेत्यप्रत्ययो पालनमूल लघुबलां गुलीनां चालोरत्वमापद्यते

रघु. स. तं

७

इतिवेकलिकरेष्वादेशोरधुरितिरूपसिद्धं॥ अत्रशंखः॥ आशौचेतिव्यतिक्रान्तेनामकर्मवि
धीयतइति २१
पितुरिति॥ सशुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्यपितुर्द्वितीयापस्यप्रयत्नात्पुत्रैर्मनोहरेःशरी

पितुः प्रयत्नात्समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने॥ पुपोषयत्ति
हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिवबालचंद्रमाः॥ २२॥

रावयेवेः॥ हरिदश्वदीधितेः॥ सूर्यस्यरश्मेः॥ भास्वद्विस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः इ
त्यमरः॥ रश्मेरनुप्रवेशाद्बालचंद्रमाइव दिनेदिनेप्रतिदिनेनित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनंवृद्धिं
पुपोष॥ अत्रसहितावचनंसलिलभयेशशिनिरवेदीधितयोर्मूर्ध्नि तास्तमोनेशंक्षपयंति
दर्पणोदरनिहिता इवमंदिरस्यांतरिति॥ २२॥

७

उमेति॥ उमावृषांकोषार्चतीवृषध्वजोशरजन्मनाकार्तिकेयेन॥ कार्तिकेयोमहासेनः
शरजन्माषडाननः इत्यमरः॥ यथाननंदतुः॥ शचीपुरंदरो॥ इंद्राणंद्रौ॥ पुलोमजाशची
द्राणीत्यमरः॥ जयंतेनपाकशासनिना॥ जयंतःपाकशासनिरित्यमरः॥ ननंदतुः

उमावृषांकोशरजन्मनायथायथाजयंतेनशचीपुरंदरो॥ तथानृ
पः सान्वसुतेनमागधीननंदतुस्तत्सदृशेनतत्समो॥ २३॥ ७ ७

तथातत्समोताभ्यामुमावृषाकाभ्यांशचीपुरंदराभ्यांचसमोसामागधीचसत्पश्वत
सदृशेनताभ्यांकुमारजयंताभ्यांतुल्येनसुतेनरघुणाननंदतुः॥ मागधीव्याख्याता २३

रथांगेति॥ रथांगनाम्नारथांगनामानोचक्रवाको॥ चक्रवाकोपुमान्स्त्रियेत्येवशेषः॥ त
योरिवतयोर्दंपत्योर्भावबंधनं हृदयाकर्षकं परस्परश्रयं॥ अन्योन्यविषयंयत्प्रमवभव॥ तदे
केनकेवलेनताभ्यामन्येनवा॥ एकेमुख्यान्यकेवल इत्यमरः॥ एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेव
लेतथा॥ साधारणेसमानलो संख्यायांचप्रयुज्यतइतिविश्वः॥ सुतेनविभक्तमपिकृतविभाग

रथांगनाम्नोरिवभावबंधनं बभूवयत्प्रमपरस्परश्रयं॥ विभक्तमप्येक
सुतेनतत्तयोः परस्परस्योपरिनव्यहीयत॥ २४॥

मपिपरस्परस्योपरिनव्यहीयत॥ प्रवीयमानंवरुधेकर्मकर्तरिलु॥ अकृत्रिमत्वात्स्व
यमेवोपचितमित्यर्थः॥ यदेकाधारं वस्तुतदाधारद्वयोर्विभज्यमानंहीयते॥ अत्रतुतयोः
प्रागेकविषयंभ्रमसंप्रति द्वितीयलाभेपिनव्यहीयत॥ अत्युतोपचितमेवाभूदितिभावः॥ २४

उवाचेति॥ पोतः पाकोर्भकोऽङ्गिः पृथुकः॥ शावकः शिशुरित्यमरः॥ धाव्याउपमात्र्या
धात्रीजनन्यामलकी वसुमत्युपमात्त्विति विश्वः॥ प्रथममुदितं उपदिष्टं वचं उवाच॥ तदीयामं
गुलीयमवलं व्यययोचप्रणिपातस्य शिश्नया उपदेशेन नमोभूदित्यत्नेन पितुर्मुदंतताना॥ २५॥
तमिति॥ शरीरयोगजेः सुखेस्त्वचित्वर्गि द्वियेष्टं निषिंचंतं वर्षंतमिवतंपुत्रमंकमारोप्यमुरावि

उवाचधाव्याप्रथमोदितंवचोययोतदीयामवलं व्यचांगुलिं॥ अभूचनमः प्र
णिपातशिश्नया पितुर्मुदंतेनततानसोर्भकः॥ २५॥ तमंकमारोप्यशरीरयोगजेः
सुखेर्निषिंचंतमिवाष्टंतत्त्वचि॥ उपांतसंमीलितलोचनो नृपः श्विरात्सुतस्पर्श
रसज्ञतांययो॥ २६॥

र्भावात्॥ उपांतयोप्रांतयोः संमीलितलोचनः सनृपः॥ अचिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतांययोरसः
स्वादुः॥

अमंस्तेति ॥ स्थितेरभेतामर्थादापालकः ॥ सन्धः ॥ परार्ध्यजन्मनातेन रघुणा त्वयं वंशं प्रजानो
पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्वादयः गुणाः सत्त्वं रजस्तम इत्यमरः ॥ तेषु अग्रेषामुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्या
प्तिर्यते ॥ इति गुणायवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

अमंस्तत्त्वानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेता स्थितिमंतमन्वयं ॥ स्वमूर्तिभे
देन गुणायवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

हिमिव स्थितिमंतं प्रतिमंतं ॥ प्रतिष्ठावितं अमंस्त ॥ मन्यते स्म ॥ अनुदिते त्वाहिरु प्रतिषेधः
अत्रोपमानो मैषे योरितरेतरविशेषणानि इतरेतरयोज्यानि ॥ तत्र रघुपदेन गुणाविद्या
विभवादयः ॥ गुणो प्रधाने रूपादौ मो व्योसदेरकोदरे ॥ स्तंभे सत्त्वादि संध्यादिविद्यादि हरि
तादि स्थिति विश्वः ॥ शेषं सुगमं ॥ २७ ॥

स इति ॥ चूडाकार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमे द्वे तृतीये वा के र्तव्या श्रुतिचोदनात्
इति मनुस्मरणात् ॥ तृतीये वर्षे रत्ने चोदः ॥ निष्पन्नं चूडाकर्मा इत्ययोरभेदः ॥ सः रघुः ॥ प्राप्ते च प
चमे वर्षे विद्यारंभं चकार येदिति वचनात् ॥ चमे वर्षे च लका कपक्षे के ॥ चतुश्चिखंडे के ॥ बालानां
तु शिखा प्रोक्ता वा कपक्षः ॥ शिखंडका इति हलायुधः ॥ सवयोभिः ॥ स्निग्धैः ॥ स्निग्धा वयस्यः

स रत्नचूडश्च लका कपक्षे के रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥ लिपे
र्यथा बद्ध हणेन वाङ्मयं नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

सवया इत्यमरः ॥ अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् ॥ लिपेः ॥ पंचाशद्वर्णमातृकायाः ॥ यथा बद्ध हणे
न सम्यक् बोधेनोपायभूतेना वाङ्मयं शब्दजातं नद्याः मुखं द्वारं मुखं तु वदने मुखं द्वारं भेदं द्वारं भु
पाययोरिति यादवः ॥ तेन कश्चिन्मकरादिः ॥ समुद्रमिवाविशत् ॥ अविष्टः ॥ ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथेति॥ गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनं॥ गर्भादिकादशे राक्षो गर्भाच्च द्वादशे विशाति
मनुस्मरणात्॥ अथ गर्भेकादशे देविधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुविपश्चितो विद्वांसो गुरवो
विनिन्युः॥ शिक्षितवंतस्ते गुरवो नास्मिन्नरघो अवध्ययत्नाश्च बभूवुः॥ तथा हि क्रिया शिक्षा

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं॥ अव॥
ध्ययत्नाश्च बभूवुर्नरघो क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति॥ २९॥

क्रिया तु निष्कृतो शिक्षा विविक्लिप्ता पकर्मस्वितियादवः॥ वस्तु निपात्रभूते उपाहिता प्र
युक्ता प्रसीदति फलंति॥ क्रिया हि द्रव्यविनयति इति कोटिल्यः॥ २९॥

धिय इति॥ अत्र कामंदकः॥ शुश्रूषाश्च वणं चैव ग्रहणं धारणं तथा॥ ऊहापोहार्थं विज्ञानं
तत्त्वज्ञानं च धीर्गुणा इति॥ आन्वीक्षिकी त्रयीवार्तादंडनीतिश्च शाश्वती॥ एता विद्याश्च
तत्त्वस्तु लोकसंस्थितिहेतव इति॥ उदारधीः॥ उत्कृष्टबुद्धिः॥ सः रघुः समग्रेर्धियः गुणैः

धियः समग्रेः सगुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरार्षोपमाः
ततारविद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दिर्हरितामिवेश्वरः॥ ३०॥

श्रुत्वारोर्णवाः॥ उपमायासां ताश्चतुरार्षोपमाः॥ तत्त्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्युत्तर
पदसमासः॥ चतस्रो विद्याः॥ हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः॥ पवनातिपातिभिर्दिशो निर्दिष्टा
श्वेः हरित्कुंभि वर्णः॥ चतसृणां वाजिविशेषयोरिति विश्वश्चतस्रो दिवक्रमामितारः॥ चतुर्ण
वोपमत्वे दिशामपि दृश्यं॥ ३०॥

त्वचमिति ॥ कार्णरोरव वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणो ॥ वसीरं नानुपूर्व्येण शाणक्षोमादि
कानि च इति मनुस्मरणात् ॥ मेध्यां शुल्कां रोरवीं रुरुसं बंधिनी ॥ रुरुर्महा रुरुसार इति यावः
त्वचं चर्म परिधाय वसित्वामंत्र वत्समंत्रकं अस्त्रमात्रेयादिकं पितुरेवोपाध्यायात् ॥ अशिक्ष
त ॥ अभ्यस्तवान् ॥ आख्यातोपयोग इत्यपादान संज्ञा ॥ पितुरेवैत्यवधारणं मुपपादयति ने
ति ॥ तदुत्तरे को अद्वितीयः ॥ पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् ॥ किंतु क्षितौ स एव ध

त्वचं स मेध्यां परिधाय रोरवीं मशिक्षतां पितुरेवमंत्रवित् ॥ न केवलं तदुत्तरे
कपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोपिसः ॥ २९ ॥ महोक्षतां वत्सतरस्युशं निव
क्षिपेद्भावं कलभः श्रयं निव ॥ रघुः क्रमाद्यौवन भिन्नं शेषवः पुपोषां भीर्यमनो
हरं वपुः ॥ ३० ॥

नुर्धरोप्यभूत् ॥ २९ ॥ महोक्षतामिति रघुः क्रमाद्यौवन भिन्नं शेषवो निरस्त शिशुभावः म
हानुक्षामहोक्षो महद्वृषभः ॥ अचतुरादिसूत्रेण निपातनादकाभावं महागजत्वं श्रयन्
व्रजन् ॥ कलभः करिपोत इव ॥ गाभीर्येण चापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३० ॥

अधिति ॥ गोर्नादित्ये बलीवेदे क्रतुभेदविभेदयोः ॥ स्त्रीतुस्यादिशिभारत्यां भूमौ च सुरभा
वपि पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राबुरश्मिदग्बाणलोमस्त्वितिकेशवः ॥ गावो लोमानि दीयंते खंडं
यंते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशां ताख्यं कर्मो
च्यते ॥ तदुक्ते मनुना ॥ केशांतं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यः

अथास्य गोदानविधेरनंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ॥ नरेन्द्रक
न्यास्तमवाप्य सत्पतितमोपहृदक्ष सुता इवाबभुः ॥ ३१ ॥

स्य द्वाधिके तत इति ॥ अथ गुरुः पिता ॥ गुरुर्गर्भपतिः पित्रादावित्यमरः ॥ अस्य गोदानविधेर
नंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् ॥ कृतवन्धित्वर्थः ॥ अथ नरेन्द्रकन्यास्तरपुंक्षस्य सुतारोहि
ण्यादयः ॥ तमो नुदं चंद्रमिव ॥ तमो नुदोऽग्निः चंद्रोऽर्कोऽतिविश्वः ॥ सत्पतिः ॥ अवाप्याबभुः रघुर
पितमो नुदं अग्रमनुः वेदानधीत्येवेदो वा वेदं वापि यथाक्रमं ॥ अविष्णुतब्रह्मचर्यो ग्रहस्थाश्रम
माविरोदिति ॥ ३१ ॥

रघु.स.ल.

१२

संप्रतियोवराज्ययोग्यतामाहयुवेति॥ युवायुगोनामधुर्यरंभगतःसखिद्रांतोयानां
गभूतोदारुविशेषःयानाद्यंगेयुगःपुंसियुगंयुग्मेरुतादिष्वित्यमरः॥ तद्वायुतौदीर्घौ
बाहूयसः॥ असावर्यस्तइत्यंसलोबलवान्॥ मांसलश्चेतिवृत्तिकारः॥ बलवान्मां
सलोसलइत्यमरः॥ यत्सारग्रांयंकामबलेइतिबलवत्प्रत्ययः॥ कपाटवक्षाःपरिणत्थकं

युवायुगव्यायतबाहुरंसलःकपाटवक्षाःपरिणत्थकंधरः॥ व
पुःप्रकर्षादजयदुरंरघुस्तथापिनीचेर्विनयाददशत॥ ३४॥

धरः॥ विशालग्रीवपरिणाहविशालतेत्यमरः॥ रघुर्वपुषःप्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृता
दुरंपितरंअजयत्॥ तथापिविनयांनम्रत्वेननीचेरत्नकोदृश्यतअनोत्पत्त्यंचविव
क्षितं॥ ३४॥

संप्रतीतस्ययोवराज्येआह॥ ततआत्मनाचिरंधतांनितांतगुर्वीर्वोतो गुणवचनादितिडीप्
प्रजानांधुरंपालनप्रयासंलघुयिष्यतालघुंकरिष्यता॥ तत्करोतितदाचष्टेइतिलघुशब्दात्तृणिव
ततोल्हःसहेतिशतप्रत्ययः॥ नृपेणदिलीपेनअसोरघुः॥ निसर्गेणस्वभावेनसंस्कारेणशास्त्रा
भ्यासजनितवासनयाचविनीतो नम्रः॥ इतिहेतोः॥ युवराजइतियःशब्दादयोभजतीतित

तर्तुप्रजानांचिरमात्मनाधृतांनितांतगुर्वीलघुयिष्यताधुरं॥ निस
र्गसंस्कारविनीतइत्यसोनृपेणचक्रेयुवराजशब्दात्॥ ३५॥

थोक्तः॥ भोजोणिचइतिणिच्प्रत्ययः॥ चक्रेकृतः॥ द्विविधोविनयः॥ स्वाभाविकः॥ नृनिमज्जे
तिकोटिल्यः॥ तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रंयुवराजंनकारेत्यर्थः॥ अत्रकामंदककः॥ विनयोपग
हान्भूत्येकुर्वन्तिनृपतिःसुतान्॥ अविनीतकुमारंहीकुलमाशुविदीर्यतेविनीतमोरसंपुत्रं
योवराज्येभिषेचयेदिति॥ ३५॥

नरेन्द्रेति॥ गुणान् विनयादीन् सोऽप्यादीन् आभिलषतीति गुणाभिलाषिणी राजन्यलक्ष्मीः पद्मासनाचन
रेन्द्रेदिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्माद्यदा नादनंतरं संनिहितं युवराज इति संज्ञा संज्ञाता यस्य
सयुवसंज्ञा संज्ञितस्तं॥ तारकादिनृप्रत्ययः॥ आत्मनः पदस्थानं॥ आस्पदं प्रतिष्ठापामिति निपा
तः सरघुरित्यास्पदं कमलादिरोत्येनात्॥ नवावतारं विरोत्येनात्मुत्पलमिवारिना गच्छत् स्थियो हि

नरेन्द्रे मूलायतनादनंतरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितं॥ अगच्छदं शोनगुणाभिला
षिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलं॥ २५॥ विभावसुः सारधिनेव वायुनाघनव्य
पायेन गभस्तिमानिव॥ बभ्रुतेनातितरांसुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः॥ २७॥

यूनिरंजतीति भावः॥ २५॥ विभावसुरितिसारथी नोसहायभूतेन एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्य
नुषंजनीयं तेन वायुना विभावसुवहिरिव॥ चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः॥ घनव्यपायेन शरत्स
मयेन सारधिना गभस्तिमान् सूर्यश्च कटो गंडः गंडः कटो महोदानमित्यमरः तस्य प्रभेदः स्फु
टनं महोदय इत्यर्थः तेन करीव पार्थिवो दिलीपः॥ तेन रघुणा अतितरामत्यंत सुदुःसहः सुदुःस
हो बभ्रुव॥ २७॥

नियुज्येति॥ शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सदिलीपः शतं वै बाल्याराजपुत्रादेव आ
शापाल इत्यादिश्रुत्या राजसुतेरनुद्रुतमनुगंतधनुर्धरं तं रघुं होमं गाणारक्षणे नियुज्य एकेन क्र
तुना अपूर्ण एकोनं क्रतुना मश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतं विघ्नं यथा आप॥ २८॥ तत इति ततः
परमेको न शक्रतु प्राप्स्यन्तं तं मज्जना विधिवदिष्यते न दिलीपेन पुनः पुनरपि मखायमखं कर्तुं कि

नियुज्यतं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धराजसुतेरनुद्रुतं॥ अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमापसः॥ २८॥ अतः परं तेन मखायमज्जनात्तुरंगमुत्सृष्ट
मनर्गलं पुनः॥ धनुर्भूतामग्रतस्त्वेव रक्षितो जहार शक्रः किल गूढविग्रहः॥ २९॥

यार्थेत्यादिना चतुर्थी उत्सृष्टमुक्तमनर्गलं भाविनपय्याह तस्त्वेव गतिमित्यर्थः॥ अपर्यावर्तयं
तोऽश्वमुत्सरतीत्यामस्त्वं वस्मरणात्तुरंगं धनुर्भूतां रक्षतां रक्षकाणां अग्रत एव शक्रो गूढवि
ग्रहः संनृजहार किल किलेत्येत्यर्थः॥ २९॥

विषादेति॥ तत्कुमारसेन्यसेनाचसपदिविषादः॥ इष्टनाशतक्रतो मनोभंगतदुक्तं विषा
दश्चेतसो भंगरूपायाभावनाशयोरितितेन लुप्ताप्रतिपत्तिः॥ कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तं
विस्मितं अश्वनाशस्याकस्मिन्त्वात्॥ आश्चर्याविष्टं सत्स्थितं तस्थो॥ अथ श्रुतप्रभावा
यदृच्छयास्वेच्छया॥ आगतानंदिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च दृष्टशेरघोः स्वप्नसादलब्धत्वात्तदनु

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसेन्यसपदि स्थितं च तत्ते॥ वसिष्ठधेनु
श्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावादृष्टोत्थनं दिनी॥ ४०॥ तदंगनिष्पद्यजलेन लोच
ने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सतां॥ अतींद्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दि

क्षिप्तयेति भावः चकारो भस्वितं च सूचको॥ ४०॥ तदितिसतां पुरस्कृतः पूजितः सहिष्णीपस्य
नंदनोरघुः पुण्यनतस्यानंदिन्या पदंगतस्य निष्पद्यो देवः स एव जले मूत्रमित्यर्थः॥ तेन लोचने
प्रमृज्य शोधयित्वा अतींद्रियेष्टिंद्रियमतिक्रान्तेषु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीय इति समासः
द्विगुप्रापपंचालं पूर्वागतिसमासेषु पदवह्निंगताप्रतिषेधाद्विशेष्याविघ्नत्वाभावेऽपि स्तुपुपपन्नदर्
शनः सन्नराक्षात्कारवशात् ४१

स इति स नरदेव संभवः रघुः पुनः सूतनिषिध्य चापलं निवारितोत्पत्य रथस्य रश्मिभिः प्रयहेः॥ कि
रणप्रघेहोरश्मिर्मील्य मरः॥ संयतं बलमश्वं हरंतं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिंद्रपूर्वतः॥ पू
र्वस्यादिशि दर्शः॥ ४२॥ शोतेरिति॥ सरघुस्तमश्वहर्तारं अनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारश्च न्ये
रक्षणां शतैः॥ हरिभिर्हरिद्वर्णैः॥ हरिर्वाच्यवदारव्यातो हरित्कपिलवर्णयोरिति विश्वः एनमिं

स्वैरांबुना मार्जयितुं लोचने मेमेव एने हतुरंगमीक्षसे॥ धेन्वातिशयेति वचः समी
रितं मुदं पराभापदिलीपनंदनः॥ ४३॥ स पूर्वतः पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिंद्रपूर्वतः
पुनः पुनः सूतनिषिध्य चापलं हरंतं मश्वं रथरश्मि संयुतं॥ ४४॥ शोतेस्तमदृष्टामनि
मेषवृत्तिभिर्हरिर्विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः॥ अवोच देनंगगनस्पृशारघुः स्वरेण धी
रेण निवर्तयन्निव॥ ४५॥

इंगगघ्नस्पृशाव्योमव्यापिना धीरेण गंगधारेण स्वरेण ध्वनिनेव निवर्तयन्निवाचोचयत्॥ ४६॥

मखेति॥ हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे त
थाप्यजस्वदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाता ऋतुनाशाय क्रियां वि
हंतुमित्यर्थः तुमथा च भाववचनादिति चतुर्थी कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥ त्रिलोकेति॥ त्रयाणां

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ॥ अजस्वदीक्षा
प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाता यकथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥ त्रिलोकनाथेन सतां
मखद्विषस्तया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥ सचेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्व
मंतरा यो भवसि व्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः ॥ तत्त्वितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः ॥ तेनैवैलोक्यनित्या
मकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शनात् त्वया मखद्विषः ऋतुविधातकाः सदानियम्याः
ननु शिक्षयाः खलु सत्वधर्मचारिणां कर्मसु ऋतुषु स्वयमंतरा यो विप्रो भवसि चेत् विधिरनु
ष्ठानं व्युतः ११ तः लोके सत्कर्मकथे वास्तवमिषादिति भावः ॥ ४५ ॥

तदिति हे मघवं स्तत्तस्मात्कारणात् क्रतोश्च मेधस्यांगं साधनमग्र्यं श्रेष्ठममुं तुरंगं प्रति
भोक्तुं प्रतिहातुमर्हसि ॥ तथा हि श्रुतैः पथो दर्शयितारः सन्मार्गदर्शिकाः ईश्वराः महान्तः
मलीमसां मलिनानां पत्थतिं नाददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावत्तं वमइत्यर्थः मलीमसं तु

तदंगमग्र्यं मघवन् महाक्रतो रमुं तुरंगं प्रतिभोक्तुमर्हसि पथः शब्दे दर्श
यितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पत्थति ॥ ४६ ॥ इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्या धिपतिर्दिवौकसः ॥ निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रवक्रमे च
प्रतिवक्तुमुत्तरं ॥ ४७ ॥

मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः ॥ ४६ ॥ इतीति इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो नि
शम्या कर्ण्य दिवौकसः दिवं स्वर्गं तरिष्ये चेति विश्वः ॥ तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात् सविस्म
यः सन् रथं निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रवक्रमे च ॥ ४७ ॥

यदि हेराज न्यकुमारश्चित्रिकुमारमूर्ध्नाभिषिक्तो राजन्यो बाहुनश्चित्रियो विराडित्यमरः यद्वा
क्यमात्यब्रवीषिब्रुवः पंचानामित्यादिना आत्मारशः तत्तथा सत्यं किंतु यशोधनेरस्मादशोः परतः
शत्रुतो यशोरस्यंततः किमत आह भवद्गुरुस्त्वलिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषसर्वममत
घृशः ईज्यया योगनले घयितुंतिरस्कर्तुं मतिक्रमिषुमुद्युतः उद्युक्तः ॥४८॥ किंतद्यश इत्याह हरिरिति

यदाथ राजन्यकुमारतत्तथा यशस्तुरस्यं परतो यशोधनेः जगत्प्रकाशं तद्दशोप
मीज्यया भवद्गुरुस्त्वलिता जगत्प्रकाशं तद्दशोप ॥४८॥ हरियंथेकः पुरुषोत्तमस्मृतो महे
श्वरस्यैव कएव नापरः ॥ तथा विदुर्नामुनयः शतं कर्तुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष ॥४९॥

किंतद्यश इत्यत्राह हरिरिति पुरुषोत्तम इति पुरुषोत्तमः सप्तमी समासः निर्धारण इति षष्ठी समास
प्रतिषेधात् कर्मधारये तु सन्महत्तरमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमाने रित्युत्तमपुरुष इति स्यात् तथा हरि
विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमस्मृतः यथा च न्यैवकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः अक्षरः पुमानेतेषां स्मृतः त
थामो मुनयः शतं कर्तुं विदुः वदंति निरोलेलो वेतिरेरु रदिराः नोस्माकं हरिणाममनेत्यर्थः एषः नितयेपि
शब्दो द्वितीयं प्रतिगच्छतीति द्वितीयगामी न हि द्वितीयप्रकारणगामो गम्यादीनामुपसंख्यानात् समासः ॥४९॥

अत इति ॥ यतो हेमेव शतं कर्तुं तस्त्वदीयस्य पितुरयं शतं तमोश्वः ॥ कपिलानुसारिणा क
पिलमुनितुल्येन मया अपहारितः ॥ अपहृतः स्वार्थे णिच् यथा सगरराजसुताः पूर्वम
श्वमन्वेषयंतोश्वापहर्ता यमिति वदंतः कपिलेन भारितास्तथा त्वमापिमयानश्यसे इति क
पिलानुसारिणेति सूचयति तवात्राश्वे विषये प्रयत्नेनालं ॥ प्रयत्नामाकारीत्यर्थः निषिध्य
स्य निषेधप्रतिकारणत्वात् तृतीया सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्याः परं मानिधाः मा

अतो यमश्वः कपिलानुसारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥ अलं प्रयत्ने
न तवात्र मानिधाः परंपदव्याः सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥ ततः प्रहस्यापभयः पुरं
दरं पुनर्वापे पितुरगस्य रक्षिता ॥ गृहाण रास्त्रं यदि सर्गेषु तेन स्वल्न निर्जित्य रघुं
कृती भवान् ॥ ५१ ॥

निषेहीति पूर्वार्धतेतुर् ॥ नमाङ्गो गइत्यङ्गमप्रतिषेधः मरास्कंदः विनाशमूलं भवेदिति
भावः ॥ ५० ॥ तत इति ततस्तु रास्य रक्षितारघुः प्रहस्य रास्य कृत्वा अपभयो निभयः सन् पुरं दरं
दं पुनर्वापे किमिति हे देव इत्येषः अश्वमोचनरूपः स्वर्गो निश्रयो यदि सर्गस्वभावनिमोक्षनि
श्रयाध्यायसहितित्यमरः तर्हि रास्त्रं गृहाण भवान् पुंमाम निर्जित्य कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यान

स इति॥ सरपुरुन्मुखः सन्मधवंतमिदं एवमुक्ताशरासनं चापं सशरं स बाणं क. रिष्यमाण
करिष्यन्॥ आलीढेन आलीढारव्यस्थानभेदेन विशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण देहो ब्रत्येन
विडंबितेश्वरो नुरुतपि नाकी सन् अतिष्ठत् आलीढलक्षणमाहयादेवः स्थानानि धन्वीनां
पंचतवेवेशाखमस्त्रियां त्रिरुतस्यं तरेपादो मंडलं तोरणा दृतिः अन्वर्थस्यात्मपदमा
लीढंतु ततो यतः दक्षिणे पादमाकुंचप्रत्यालीढं विपर्यय इति॥ ५२॥ रघोरिति रघोरवष्टंभ

स एवमुक्ता मधवंतमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरंशरासनं॥ अतिष्ठत् आलीढ
विशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण विडंबितेश्वरः॥ ५२॥ रघोरवष्टंभ मयेन पत्रि
णात्तद्विद्वतो गोत्राभिदध्यमर्षणः॥ नवांबुदानीकमुहूर्तलांछने धनुष्यमोघं
समपत्तसायकं॥ ५३॥

मयेन स्तंभरूपेण॥ अवष्टंभः सुवर्णे वस्तंभप्रारंभयोरपीति विश्वः पत्रिणा बाणेन तद्विद्व
दयेष्टतो विल्योत एवामर्षणो सहनः कुत्पश्यर्थः गोत्राभिद॥ पर्वतभिदपि संभावनीयेवो
रेपि गोत्रः क्षोणी धरे मत इति विश्वः नवांबुदानी अनीकस्य रंदस्य समूहेस्य मुहूर्तक्षणमात्रं

सायकं समपत्त
अमोघं मधवंतं सायकं समपत्त
संहितवान्॥ ५३॥

दिलीपेति॥ भीमानां भयंकराणां असुराणां शोणितेरुधरे उचितः स इंदुमुक्तः आशु
गः सायकः दिलीपसूनोः रघोः बृहत् विशालं भुजांतरं वक्षः प्रविश्यः अना स्वादितपूर्वं
पूर्वमना स्वादितं सुपुसुपेति समासः मनुष्यशोणितं कुतूहलेने वपुषो॥ ५४॥ हरेरिति

दिलीपसूनोः सबृहद्भुजांतरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः॥ पपा
वना स्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेने वमनुष्यशोणितं॥ ५४॥ हरेः कुमा
रोपिकुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशांगुलो॥ भुजेशचीपत्रविशे
षकांकिते स्वनामचिह्ने निचरानसायकं॥ ५५॥

कुमारस्य स्कंदस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः॥ सप्तम्युपमानपूर्वस्यैत्यादिना स
मासः कुमारो रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्य आस्फालनेन कर्कशांगुलयो यस्य तस्मिन्
शब्द्याः पत्रविशेषैरेकैरंकितेशचीपत्रविशेषकांकिते चिह्ने हरेरिंदस्य भुजे स्वनामचिह्ने
स्वनामांकिते सायकं निचरान निखातवान् निधंद कं स्वाराज्यं मेतस्यायमहानभिभव इति भावः ५५

अहारेति अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरणाशक्तस्य इमहाशनिध्वजं महोत्तम
होतमशनिरूपं ध्वजं चहार॥ सशक्रः सुरश्रियः प्रसस्य नलात्कृतकेशानां व्यपरोप
णादवतारणात् छेदनादिव तस्मै रघवे भूशं अत्यर्थं बुकोपतं हंतुं मियेषेत्यर्थः॥ कुधद्वेष्ट्या
दिना संग्रहानत्वा चतुर्थी॥ ५६॥ वयोरिति॥ जेयैषिणो रन्योन्यजयकां हिणोस्तयो रिंदरु

अहारचान्येन मयूरपत्रिणा शरणाशक्तस्य इमहाशनिध्वजं॥ बुकोपतस्मै सभूशं
सुरश्रियः प्रसस्य केशव्यपरोपणादिव॥ ५६॥ तयो रूपां तस्थितसिद्धिं सैनिकं
रुत्तमासी विषभीमदर्शने॥ वभ्रवयुधं तु मुलं जेयैषिणो रधो मुखै रूर्ध्वमुखै र्व्यसा
यके ॥ ५७॥

ध्वोर्गिरुत्तमं तपश्च वंतः॥ गरुत्पक्ष्मत्तदाः पत्रमित्यमरः॥ आश्यां रंष्ट्रायां विषये पांते आशी वि
पांः सर्पाः पृषोदरादित्वात्साधुः॥ आशी रगं रंष्ट्रायामीत्यमरः॥ तद्विषभीमदर्शनाः सपक्षाः
सर्पा इव दृष्ट्वा नाभयावहार इत्यर्थः॥ ते रधो मुखै रूर्ध्वमुखै र्व्यधन्वि नोरूपये धो देशावस्थित
त्वादिति भावः पत्रिभिर्बाणै रनां तस्थितास्तदस्थो देवा देवेनिकारपो र्यस्मिन् तथोक्तं तु मुलं
सकृत्सु पंचमः ॥ ५७॥

९८

अतीति वासवः॥ अतिप्रबंधेनाति सांतत्येन प्रहिताग्निः प्रयुक्ताग्निः अस्वरुहिभिः दुः प्रसह
स्य तेजसः प्रतापस्याश्रयांतरं रघुं अंबुदोद्भिः स्वतश्चतुर्निर्गतं वह्निमिव निर्वापयितुं न शक्ता
कनसमर्थो बभूव॥ रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः॥ ५८॥ तत इति

अतिप्रबंधप्रहितास्वरुहिभिस्तमाश्रयंदुष्प्रसहस्यतेजसः॥ शशांक
निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्चतुर्निर्गतं वह्निमिवाद्भिरंबुदः॥ ५८॥ ततः प्रको
ष्ठे हरिचंद्रनां किते प्रमथ्यमाना नार्णवधीरनादिनी॥ रघुः शशांकार्धमुखे
न पत्रिणा शरासनज्या मलुना द्विडो जसः॥ ५९॥

ततो रघुर्हरिचंद्रनां किते प्रकोष्ठे मणिबंधे प्रमथ्यमाना नार्णव इव धीरंगभीरे नदतीति त
थोक्तां वेष्टि व्याप्तोतीति विडं व्यापकं मो जायस्यतस्य विडो जसः॥ इन्द्रस्य रूषोदरादि
त्वात्साधुः शरासनज्याधनुमोर्वी शशांकस्यार्धखंडः स इव मुखं फलं यस्य तं तेन पत्रिणा
अलुना दधिनत्॥ ५९॥

सङ्गतिः॥ विरुद्धमत्सरः॥ प्ररुद्धवैरः सङ्गश्चाप्युत्तरज्यप्रबलस्यविद्विषः शत्रोः प्राणनाशाय
वधायमहीआधारयंतीतिमहेश्वरः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः॥ तेषांपक्षव्यपरोप
पक्षच्छेदेउचितंस्फुरत्प्रभामंडलमस्त्ववज्जायुधंआदेदेजग्राह॥ ६०॥ रघुरिति रघुस्तेन
चञ्जेणभ्रशमत्यर्थवक्षसिताडितोहतः सन्सैनिकानांअश्रुभिः सहभ्रमोपपात॥ तस्मिन्प

सचापमुत्सज्यविरुद्धमत्सरः प्रणाशनायप्रबलस्यविद्विषः॥ महीप्रपक्षव्य
परोपणोचितंस्फुरत्प्रभामंडलमस्त्वमादेदे॥ ६०॥ रघुर्भ्रशंवक्षसितेनताडि
तः पपातभ्रमोसहसैनिकाश्रुभिः निमेषमात्रादवधूयतद्यथासहोत्थितः
सैनिकहर्षनिस्वनेः॥ ६१॥

तितेरुरुदुरित्यर्थः॥ निमेषमात्रान्तद्यथादुःखमवधूयतिरस्त्वत्यसैनिकानांयेहर्षेणनि
स्वनाः अक्षेडोस्तेः सहोत्थितइवतस्मिन्नुत्थितेहर्षात्सिंहनादंचकुरित्यर्थः इवेडातुसिं
हनादस्यादित्यमरः॥ ६१॥

तथापीति॥ तथापिचञ्जघातेपिशस्त्राणांअवहारेणव्यापारेणनिष्ठुरेक्रेविपक्षभावेशात्रेवे
स्थिरंतस्थुषः स्थितवतोस्यरघोः वीर्यातिशयेनरुत्रंहतवानिति रुत्रहता॥ ब्रह्मभ्रूणरुत्रेपुकि
पू॥ तुतोष॥ स्वयंवीरएववीरंजानातीति वीरंभावः कथंशत्रोः संतोषोतआह गुणैः सर्वत्रा

तथापिशस्त्रअवहारनिष्ठुरेविपक्षभावेनिरमस्यतरस्थुषः॥ तुतोषवीर्या
तिशयेनरुत्रहापदं हि सर्वत्रगुणेर्निधीयते॥ ६२॥ असंगमद्विष्वपिसारवत्त
थानमेत्वदन्येनविमोदुमायुधं॥ अवेहिमांप्रीतमृतेतुरंगमादूरंरुणीधिति
तमाहवासवः॥ ६३॥

शुमित्रोदासीनिषुपदंअंधिर्निधीयते॥ गुणैः सर्वत्रसंक्रम्यतइत्यर्थः गुणाः शत्रुष्वार्जयंती
तिभावः॥ ६२॥ असंगमिति॥ सारवत्तयाद्विष्वप्यसंगमप्रतिबंधंमेआयुधंवज्रंत्वदन्येनविमो
दुंअतोमांप्रीतंसंतुष्टमेवेहि॥ तुरंगमादृतेतुरंगमंवर्जयित्वा॥ अन्यारादितरर्तेदिक्कइतिपंच
मी॥ किमिच्छसीतिवासवः स्फुटंतमाह॥ अश्वादन्यंअदेयंनास्तीतिभावः॥ ६३॥

तत इति ततोनेरंडसूनुः रघुः निषंगात्तणीरादसमग्रयथातथोत्पत्तं सुवर्णपुंस्वद्युतिभिः रं
जिता अंगुलयोयेन तंडपुं प्रति संहरन् निवर्तयन् नाप्रहरंतं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः वि
यंवर्त्तातिप्रियंवदः प्रियवशेवदः स्वजितिस्वचप्रत्ययः अरुद्विषेत्यादिनुमागमः सुरेश्वरं

ततो निषंगादसमग्रमुत्पत्तं सुवर्णपुंस्वद्युतिरंजितांगुलिं हिलापसूनुः प्रति
संहरन्निपुं प्रियंवदं प्रत्यवदत्सुरेश्वरं ६४ अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः
समाप्ते विधिनेव कर्मणि अजस्वदीक्षाप्रयतः समदुरुः क्रतो रशेषेण फलेन
युज्यतां ६५

रं प्रत्यवदत् तनुप्राहरदिति भावः ६४ अमोच्यमिति हे प्रभो इंड अश्वममोच्यमन्यसे
यदिततस्तर्हि अजस्वदीक्षायां संततदीक्षायां प्रयतः समदुरुः समपिता विधिनेव कर्मणि स
माप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तेस्तु अश्वमेधफलं त्वाभेकि म
श्वभेदेनेति भावः ६५

यथेति सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्य कांशतया अष्टानामन्यतममूर्तिं त्वादुरासदो
मादृशो दुः प्रायो विशांपतिर्यथेमं वृत्तांतं तव संदेहसिद्धार्ताहरो देवशृणोति च त्वो केशदे इंड तथा
विधीयतां ॥ ६६ ॥ तथेति मातलिसारथिरिंडः रघोः संबंधिनं काममनोरथं तथेति तथा स्त्विति प्र

यथेव वृत्तांतमिमं सदोगतस्त्रिलोचने कांशतया दुरासदः ॥ तं व संदेशहरादि
शांपतिः शृणोति देवं इंड तथा विधीयतां ॥ ६६ ॥ तथेति कामं प्रति शृणुवानुर
घोर्यथागतं मातलिसारथिर्यथो ॥ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणा
सूनु रपिन्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तिशृणुवान् ॥ प्रतिश्रुतवान् ॥ भाषायां सदवसश्रुवृत्तिं कसुप्रत्ययः ॥ यथागतं यथो ॥ सुद
क्षिणासूनुः रघुरपि नातिप्रमनाः किजयलोभेप्यश्वनाशो न्नीतीवत्तदृष्टः सन्न अर्थस्य न
शब्दस्य सुपसुपेति समासः ॥ नृपस्य सदोगृहं न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमिति॥ हरेरिंद्रस्यशासनहारिणा पुरेषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः वृत्तांतमिति शेषः॥ प्रजे
शोदितोऽपः हर्षचलेन पाणिना कुलिशव्रणांकितं तस्य रघोरिंद्रं तदीयमंगं शरीरं परामृशन्तं

तमभ्यनंदत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः॥ परामृशन्

हर्षचलेन पाणिना तदीयमंगं कुलिशव्रणांकितं॥ ६८॥ इति क्षितीशो न
वृत्तिं न वाधिकां महाकृत्नां महतीयशासनः॥ समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्ष
येततानसोपानपरंपरामिव॥ ६९॥

रघुमभ्यनंदत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः॥ परामृशन्
हर्षचलेन पाणिना तदीयमंगं कुलिशव्रणांकितं॥ ६८॥ इति क्षितीशो न
वृत्तिं न वाधिकां महाकृत्नां महतीयशासनः॥ समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्ष
येततानसोपानपरंपरामिव॥ ६९॥

अथ विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सन्नेवेन पतिककुदं दत्वायने सिता
तपवारणं॥ मुनिवन्नतरुछायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसा मिह्वा
कूणामिहं हि कुलव्रतं॥ ७०॥

अथ विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सन्नेवेन पतिककुदं दत्वायने सिता
तपवारणं॥ मुनिवन्नतरुछायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसा मिह्वा
कूणामिहं हि कुलव्रतं॥ ७०॥

गोलुक इदं वचनकुलव्रतं देव्या सहैत्येतेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमो हि पक्षकः॥ तथा च याज्ञ
वल्क्यः॥ सुतविन्यस्तपत्नीकस्थया वनुगतापि सन्॥ वानप्रस्थो ब्रह्मचारी स्वाग्निः सोपानो
ब्रजेदिति॥ ७०॥ इति महिनाथविरचितायां रघुवंशसंजीविन्याख्यायां तृतीयसर्गः समा
प्तः

